

ՋՈՆ Ա. Ս. ԳՐԵՊՈՒՆ

(ԱՄՆ)

ORNITHOLOGIA ARMENIACA

Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարան»-ում ամհ-նայն մանրամասնությամբ գրանցված են գիտական տարբեր տերմիններ: Առանձնակի դժվարություն են ներկայացնում բուսական և կենդանական աշխարհին վերաբերող տերմինները, որոնց համար մինչև այժմ չկա միօրինակացված տաքսոնոմիկ դասակարգում: Դժվարությունները շատ են հատկապես թռչունների անվանումների դեպքում, քանի որ դեռևս ուսումնասիրություն չկա Հայաստանում տարածված դրանց տեսակների մասին: Այնուամենայնիվ Աճառյանի տված նշանակությունները բավականին ճշգրիտ են և կարող են համարվել միանգամայն ընդունելի:

Այս համառոտ ակնարկում մենք բերում ենք հայերեն հինգ թռչունների անվանումներ, բոլորն էլ հավանաբար վաղ շրջանի միջին հայերենից, որոնց վերաբերյալ Աճառյանը վստահորեն չէր կարող տալ տաքսոնոմիկ անվանումներ: Այս հոդվածը հնարավոր դարձավ «Հայերեն արմատական բառարան»-ի նոր հրատարակությունից հետո², երբ դրա նյութերը մատչելի դարձան լայն հասարակությանը: Հոդվածի հեղինակը նպատակ չունի ճշգրտումներ անել Աճառյանի բացատրություններում, այլ փորձում է կատարել որոշ լրացումներ:

Քննենք այդ թռչունների անվանումները:

1. ԿԱՏԱԲ

Աճառյանը տալիս է այս բառի հետևյալ բացատրությունը՝ «մի խոտակեր թռչուն», որը հավանորեն Մխիթար Գոշի 144-րդ առակի հետևյալ տողն է. «Ձկնաքաղ ի մեծի պասի ուտէր ձուկն, եւ կատար իբր խոտաճարակ րամբասէր զնա»:

Այս անվանումը Աճառյանը կապում է արաբերեն عَدَاف (yudaf) բառի հետ, բայց այնքան էլ վստահ չէ վերջինիս նշանակությանը: Նա միայն վկայակոչում է Կամուսը (11:818)³, որը

տալիս է հետևյալ բացատրությունը՝ «մի տեսակ ագռավ կամ մի ուրիշ թռչուն»։ Վերջին ժամանակներս սակայն զգալի հաջողություններ են ձեռք բերվել սեմական բառարանագրության մեջ, և մենք կարող ենք նույնացնել արաբական *الفرغ*-ը հայերեն սերմնագռավ, ռուսերեն грач (Corvus frugilegus), անգլերեն rook բառերի հետ։ Սովետական Հայաստանում գոյություն ունի մի առանձին ենթատեսակ՝ обыкновенный грач (Corvus frugilegus frugilegus)։

2. ԽԻԻ

Խիւ անունը տալիս են սովորաբար սև գույնի թռչունի։ Աճառյանը բացատրում է որպես ռուսերեն скворец обыкновенный (Sturvus vulgaris), անգլերեն starling։ Սակայն Հովհաննես Եպիսկոպոսի մի քառյակում խիվը նկարագրվում է որպես մի այնպիսի թռչուն, որը չի կարող սարյակ լինել։ Ահա այդ քառյակը.

Խիւն ի մորին մասխարանայր,
Ի ծառէ ծառ կու պորթքտայր,
Զետ ուլ պառչէր, գետ տղայ կուլայր
Ամէն մարդու բանիւ լինայր։

Եթե այս ոտանավորը մանրամասն նկարագրում է խիվի սովորությունները (և հեղինակի 90-ից ավելի քառյակներում տրվում են այլ թռչունների իրական, հավաստի նկարագրությունները, որոնց վերաբերյալ մենք կասկած չունենք), ապա պետք է հրաժարվենք խիվի՝ (бороновые или скворцовые) (Sturdinae) ընտանիքին պատկանելու գաղափարից։ Այս երկու ընտանիքների պատկանող թռչունների բնավորությունը աշխույժ չէ, և դրանք հազվադեպ են լինում մորու թիուտներում։ Այդ թռչունները սնվում են կերակրի փշրանքներով և ավելի մռայլ բնավորություն ունեն։ Հավանորեն բառային այն իմաստը, որը նկատվում է ինչ-որ սև գույնի թռչունի հետ, ճիշտ է, և այդ դեպքում խիվը նույնանում է սև կեռնեխին, ռուսերեն черный дрозд (Turdis Merula), անգլերեն blackbird։ Թռչունների այս դասը ընդհանրապես շատ աշխույժ է, հաճախ է թռչկոտում գետնի վրա կամ խուզարկում թփերը։ Սնվում է որդերով, միջատներով և պտուղներով։ Այն երեխայի պես սիրում է խաղալ և արձակում է տարօրինակ ձայներ։ Այսպիսով, հաշվի առնելով բառիմաստը՝ սև գույնի թռչուն,

և հենվելով Հովհաննես Եպիսկոպոսի ճշգրիտ նկարագրության վրա՝ խիվը հավանորեն պետք է համարել սև կեռնեխը:

3. ԵՓԵՆԷ

Աճառյանը նկարագրում է եփենէ-ն միայն որպես մի տիպակ թռչուն, ավելացնելով, որ այն հանդիպում է միայն Բարսեղի մի հատվածում⁵: Հետևելով Հյուբշմանին, Աճառյանը կապում է այն հունարեն *ή φήνη-ի* հետ, որը մենք այժմ դիտենք, որ գառնանգղն է, ռուսերեն *бородав* (*Gypaetus barbatus*), անգլերեն *lammergeyer*:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Վեցօրյայում տրված նկարագրությունը (էջ 170). «Միւս եւս թռչուն, որ անուանեալ կոշի եփենէ, առնուն զընկեցեալ ձագն արծուոյես ժողովէ առ ինքն և սնուցանէ»: Այս հատվածը լիովին համապատասխանում է հունարենի *φήνη* իմաստին, որը նույնպես համարվում է մի թռչուն, որը շատ հոգատար է իր ձագերի նկատմամբ, իսկ դիցաբանության մեջ՝ նաև այլ թռչունների ձագերի նկատմամբ: Այս կարծիքը հաստատվում է նաև հունական դասական գրականության մի շարք հատվածներով:

Oppianus Apamensis C. III.115: *πρόην ἀλιεττον ἔχουεν* (ὦν τεχέων φήναι. *φήναι* բառը նշանակում է անսահման սեր երեխաների նկատմամբ:

Homer Illiad I.727: *καὶ μὲν τις φήνη; αἰνόν γόνον ἔχουσεν* *ἀνὴρ/ὄφριον ἀμφὶ τέχεσσι.* «Լուսաբացին մի մալդ լսեց ֆինդի-ի ողբալին ձայնը ձագերի կորստյան պատճառով»:

Aelianus XII.4: *φήνη δὲ καὶ ἄρπην* 'Αθήνα *προσνεμουσιν.* և նրանք նվիրաբերեցին ֆինդի և ծինը Աթենային⁶:

Պետք է նշել, որ ժամանակակից հունարենում այդ թռչունին (*Cypaetus barbatus*) անվանում են մի բաղադրյալ բառով՝ (*αελαδέλαφ*), որը թարգմանվում է ռուրիշներին կերակրող: Դժվար թե եփենէ-ն ժողովրդի համար գործածական բառ լիներ: Ավելի հավանական է, որ այն գրականության մեջ մուտք գործած լինի որպես գիտական մեջբերում: Ինձ ծանոթ միակ բառը, որը գործածվում է գառնանգղի փոխարեն *բոդո* (*բոդո*) բառն է, որի համար նշված տալիս է հետևյալ բացատրությունը. «Այլ հաւ կայ, բրդոռ ասէն օր զայն ձագն (ընկեցեալ յարծուոյ) առնու եւ սնուցանէ»: Բայց սա խիստ անսովոր տեղումն է և *Gypaetus barbatus*-ը հավանորեն առհասարակ անվանել են անգղ:

4. ՂՈՅԻՈՆ

Այս բառը հաճախ է հանդիպում Ս. Ճառընտիրում՝ Վենետիկի Մխիթարյանների հավաքածուում: ՆշՔ այն բնորոշում է միայն հետևյալ հատվածով. «Ղոյիոն իմն համ որպէս ասեն ժանդագործք, թէ ի հնդկաց է»: Աճառյանը բնորոշում է ղոյիոն-ը «մի տեսակ թռչուն», բայց հարաբերում է «Վարք եւ վկայաբանութիւնք սրբոց»-ի (Վենետիկ, 1874) հետ, որտեղ ղոյիոն հանդիպում է առաջին հատորի 543 էջում, մի գլխում, որտեղ նկարագրվում է Թեոդորիթ քահանայի կյանքը (էջ 532—549): Վարքի մեջբերումը ճիշտ և ճիշտ նույնն է, ինչ որ ՆՂՔ-ում:

Ղոյիոն բառը ակնհայտորեն ոչ հայկական ծագում ունի: Այն կարող է կապվել հինգի լեզվի guian բառի հետ⁷, որը նշանակում է մի թռչուն, որը որոշակիորեն վնասատու (Timaliidae) ընտանիքի մի անդամ է, ուստի կустарница, անգլերեն Babbler: Այս թռչունի բազմաթիվ տեսակներ տարածված են Հնդկական թերակղզում, իսկ Սովետական Միությունում հանդիպում է միայն մեկ տեսակը (кустарница полосатая Garrulax lesson), որը տարածված է Միջին Ասիայում:

5. ԾԻԾԱՌՆՈՒԿ

Աճառյանը, հետևելով բառիմաստին, նույնացնում է այս թռչունը տխալին, ուստի соловей (Luscinia megarhynchos), անգլերեն nightingale: Սակայն ըստ գրականության և լեզվաբանության տվյալների, այս կարծիքը խիստ անհավանական է: Վեցօրյայում կան հետևյալ նշումները (էջ 163). «Սու բազում այլ ազգք ձն որ համագունդ երամ շրջին, իբրեւ ծիծեռնունք, եւ կըռունկք եւ ճայք եւ հոլամուկք եւ սարիկք եւ տարմահաւք»: Այս հատվածից կարելի է եզրակացնել, որ սոխակը բացառվում է այդ թռչունների ցանկից, քանի որ այն միայնակ, թաքնվող և խուսափող թռչուն է: Փիլոնից քաղված հայտնի նշանավոր հատվածում, որ բերված է ՆՂՔ-ում, ծիծառնուկ-ի զուգահեռն է համարվում ծիծառն բառը, ուստի ласточка (Hirundo rustica): «Ուազաւոր ձայնք ծիծառնաք, ծիծառնկաց», որը ենթադրել է տալիս, որ ծիծառնուկ-ը ծիծառն-ի փաղաքշական ձևն է:

Անգլերենում, ի տարբերություն եվրոպական այլ լեզուների, որոնց ես ծանոթ եմ, կա երկու բառ այս Hirundinidae, ուստի ласточковые հիմնական երկու տեսակների համար: Մի կողմից կա Swallow (=Ծիծառն), որն տնի երկար և ճյուղավորված պոչ: Մյուս կողմից՝ Martin, որի պոչը այդքան երկար չէ և

ուշ էլ ճյուղավորված՝ Այս Martin տեսակը մոտ մեկ հինգերորդով ավելի փոքր է Swallow-ից, Երկու թռչուններն էլ մտնում են միևնույն երամի մեջ և պատրաստում են իրենց բները միմյանց շատ մոտ: Այս վերջին Martin տեսակն է, որ ես նմանեցնում եմ ծիծեռնակին, որի երեք ենթատեսակներն էլ հաճախ հանդիպում են Երևանի շրջակայքում:

Այսպիսով, ծիծառնուկը ի հայտ է բերում Hirundinidae. խումբին ласточковые երկու հիմնական տարբերակներ, որոնցից մեկը զգալիորեն փոքր է մյուսից, ինչպես նաև տարբերվում է պոչի ձևով: Այս տարբերակումը, որը պահպանվել է նաև անգլիերենում, բացակայում է հվրոպական այլ լեզուներում:

1. Հայաստանի կենդանական աշխարհի տաքսոնոմիան դեռևս չլուծված խնդիր է, բայց Երևանի Կենսաբանության ինստիտուտի աշխատակից Գ. Դ. Ավագյանը կազմում է այս նյութի բառացանկը, որը կհաստատի յուրաքանչյուր նմուշի ճշգրիտ անվանումը լատիներեն և հայերեն:

2. Լույս են տեսել երկու նշանակալից թռչնաբանական ուսումնասիրություններ՝ Даль С. К. и Соснин Г. Б. Определитель птиц Армянской ССР, Ереван, 1947; Ляйстер А. Ф. и Соснин Г. Б. Материалы по орнитофауне Армянской ССР (Ornis Armeniaca), Ереван, 1942. Դասական հունարեն և լատիներեն թռչունների անվանումները նկարագրված են ըստ՝ Thim-son D. A. A Glossary of Greek Birds, London, 1936; Andre J., Les noms d'oiseaux en latin, Paris 1967. Բացի դրանցից, վերջին 40 տարիների ընթացքում լույս են տեսել պարսկերեն և արաբերեն զանազան բառարաններ (տարբեր լեզուներով):

3. Al qamus al muḥīṭ mašhur bi al uqlyānus basit, Istanbul, 1874.

4. Մատենադարանի երկու չհրատարակված ձեռագրերի համաձայն (ձեռ. № 3595 և № 738) հեղինակի իսկական անունը Կիրակոս Երեց է: Այդ երկու ձեռագրերն էլ պարունակում են 91 քառյակ, մինչդեռ մյուս հրատարակված տեքստերը ունեն միայն 61 քառյակ: Օգտվելով առիթից՝ շնորհակալություն եմ հայտնում պրոֆ. Ա. Մնացականյանին այս նյութերին ժանթացնելու և օգնելու համար:

5. Ս. Բարսեղի եպս. Կեսարու Կապադովկացուց, Ճառք վասն վեցօրեայ արարութեանն, Վենետիկ, 1830:

6. Մյուս բազմաթիվ դերերի հետ մեկտեղ Աթենաս դիցուհին հայտնի է որպես ծննդաբերության աստվածուհի:

7. Իմ անկեղծ շնորհակալությունն եմ հայտնում Նյու-Դելիի թղնաքանության մասնագետ՝ պրոֆ. Մանոհար Չաուդրիին թընչունների ճանաչման գործում ցույց տված օգնության համար:

8. Անգլերենի Martin տերմինը փոխ է առնված ֆրանս. Martinet-ից, ռուս. стрижовые: Սակայն անգլերենում այն չի պահպանել այդ նույն իմաստը, այլ գործածվում է դրա հիմնական տարրերակ հանդիսացող ծիծառն-ի իմաստով:

Անգլերենից թարգմանեց Ա. Հ. Խաչատրյանը